

Religious Approaches and the Formation of Visual Elements in Children's and Teenagers' Picture Books in the 1950s*

Abstract

In the 1350s Iran various picture books with religious themes were designed and published for children and teenagers. Despite their historical value and the rich range of information they provide about the cultural and social developments of this era, these works have not received a deserved attention from researchers. Therefore, in the current research, an effort was made to examine the visual characteristics of these works and then determine their relationship with the religious currents at the time. The main treated question is: What dominant visual approaches were present in religious picture books made for children and teenagers in the 50s in Iran? The second question is: Why different trends emerged in the visual representation used in religious books made for children and teenagers during this period? In this regard, while precisely identifying the visual components of these works, the recognition of different religious tendencies in this era was also pursued, and an attempt was made to analyze the relationships between these two. The aim of the current research was to understand the visual characteristics of picture books made for children and teenagers in 1950s Iran and to find their relationship with various religious tendencies in play in this era. This research is developmental in goal, qualitative in data analysis, based on library data collection, and descriptive-analytical in method. The first finding is that due to the existence of two major religious intellectual trends at the time, two major visual trends also emerged in the depictions used in these works. First, a political and revolutionary understanding of religion, which in the 50s led to the struggle against the government, the beginning of the movement and the victory of the revolution, and finally the formation of a new fully religious government. According to this approach and its revolutionary interpretations of the Shia religion, books made for children and teenagers were produced with the main content of some moral dichotomies such as right versus wrong, depicted through confrontation and antagonism, and as a result, the main themes and ideas of a powerful political and social movement was symbolized in various religious stories. Illustration aligned with this trend

Received: 30 Jul 2024

Received in revised form: 15 Dec 2024

Accepted: 21 Dec 2024

Elahe Sadat Mirbabaeiyan¹ (Corresponding Author)

PhD in Art Research, Department of Art Research, Faculty of Research Excellence in Art and Entrepreneurship, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: elahe.mirbabaeiyan@gmail.com

Sajjad Baghban Maher²

Assistant Professor, Department of Museum Management, Faculty of Research Excellence in Art and Entrepreneurship, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

E-mail: s.baghban@aui.ac.ir

Ali Boozari³

Assistant Professor, Department of Graphics and Illustration, Faculty of Visual Arts, Iran University, of Art, Tehran, Iran.

E-mail: boozari@art.ac.ir

<https://doi.org/10.22059/jfava.2024.379627.667309>

is characterized by the figurative representation of icons, a focus on prominent characters, the actualization of historical events with a commitment to objectivity, images full of movement and dynamics, attention to details, and the depiction of conflicts and confrontations. On the other hand there is a spiritual and mystical understanding of religion which focuses on the ruling and teaching aspects and individual actions. Illustrations aligned with this tendency utilize traditional Islamic cryptographic and ornamental art, characterized by a lack of association with external form and a tendency toward absolute abstractionism. This style is typically limited to decorative borders, gilded elements on pages and covers, and the absence of narrative imagery. The second important result of the research reveals that other tendencies outside the territory of the capital and dominant approaches emerged in other cities—especially religious centers—where artists followed their own independent visual methods.

Keywords

Religious Books, Illustrated Books for Children and Teenagers, Shi'ism, Political Islam

Citation: Mirbabaeiyan, Elahe Sadat; Baghban Maher, Sajjad; & Boozari, Ali (2025). Religious approaches and the formation of visual elements in children's and teenagers' picture books in the 1950s. *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 30(2), 43-55. (in Persian)

Authors retain the copyright and the full publishing.

Publisher: University of Tehran.

*This article is derived from the first author's doctoral, dissertation, titled: "Analyzing the visual components of children and teenagers' book illustrations in the 40s and 50s in Iran based on the concept of neo-traditionalism" supervised by the second and the third authors at the Art University of Isfahan.

تأثیر مضامین مذهبی بر مؤلفه‌های بصری در تصویرگری کتاب کودک و نوجوان (دهه ۱۳۵۰ شمسی)*

چکیده

در دهه پنجاه شمسی، کتاب‌های تصویری گوناگونی با موضوعات مذهبی برای مخاطب کودک و نوجوان منتشر شد. این آثار علیرغم ارزش تاریخی و اطلاعاتی که از تحولات فرهنگی و اجتماعی این دوران ارائه می‌دهند، چندان مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته‌اند. لذا در پژوهش حاضر تلاش شد تا ویژگی‌های بصری این آثار مورد بررسی قرار گرفته و سپس ارتباط آن با جریان‌های مذهبی این دوران مشخص شود. پژوهشگران در گام نخست به طرح این پرسش پرداختند که رویکردهای بصری مسلط در این کتاب‌ها در دهه ۵۰ شمسی چه بوده است؟ و سپس به دنبال پاسخگویی به این پرسش برآمدند که چرا گرایش‌های متفاوتی در تصویرگری کتاب‌های مذهبی در این دوره وجود داشته است؟ هدف پژوهش حاضر، شناخت ویژگی‌های بصری کتاب‌های تصویری در دهه ۵۰ شمسی و یافتن نسبت آن با گرایش‌های مختلف مذهبی این دوران بوده است. این پژوهش از نظر هدف توسعه‌ای، از نظر روش تجزیه و تحلیل داده‌ها کیفی، از نظر گردآوری داده‌ها، اسنادی با مطالعه منابع کتابخانه‌ای و الکترونیکی و از لحاظ روش تحقیق نیز توصیفی-تحلیلی است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که دو گرایش بصری فیگوراتیو و غیرفیگوراتیو در کتاب‌های تصویری مذهبی در این دهه وجود داشته که متأثر از دو گونه برداشت مذهبی توسط گروه‌های مختلف بوده است. نخست برداشت عرفانی و معنوی از اسلام و دیگری برداشتی سیاسی-اجتماعی.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۵/۰۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۲۵

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱

الهه سادات میربابائیان^۱ (نویسنده مسئول): دکترای پژوهش هنر، گروه پژوهش هنر، دانشکده پژوهش‌های عالی هنر و کارآفرینی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
E-mail: elahe.mirbabaeyan@gmail.com

سجاد باغبان ماهر^۲: استادیار گروه موزه و گردشگری، دانشکده پژوهش‌های عالی هنر و کارآفرینی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
E-mail: s.baghban@au.ac.ir

علی بوذری^۳: استادیار گروه ارتباط تصویری و تصویرسازی، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر ایران، تهران، ایران.
E-mail: boozari@art.ac.ir

<https://doi.org/10.22059/jfava.2024.379627.667309>

واژه‌های کلیدی

کتاب‌های مذهبی، کتب مصور کودکان و نوجوانان، تشیع، اسلام سیاسی

استناد: میربابائیان، الهه سادات؛ باغبان ماهر، سجاد؛ و بوذری، علی (۱۴۰۴)، تأثیر مضامین مذهبی بر مؤلفه‌های بصری در تصویرگری کتاب کودک و نوجوان (دهه ۱۳۵۰ شمسی)، نشریه هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ۳۰(۲)، ۴۳-۵۵.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

نگارندگان، حق تکثیر و امتیاز کامل انتشار مقاله خود را حفظ می‌کنند.

* مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری نگارنده اول با عنوان «واکاوی مؤلفه‌های بصری تصویرگری کتاب کودک و نوجوان در دهه‌های ۵۰ و ۵۴ شمسی در ایران با تکیه بر انگاره نوسنت‌گرایی» می‌باشد که با راهنمایی نگارندگان دوم و سوم در دانشگاه هنر اصفهان ارائه شده است.

مقدمه

دین و مذهب را باید از جمله مؤثرترین عناصر موجود در هر اجتماعی قلمداد کرد که تأثیرگذاری آن در جوامع و دوره‌های گوناگون متفاوت است. اما دین به عنوان یکی از نهادهای بنیادین اجتماعی می‌تواند بر ارزش‌های فراگیر در یک جامعه تأثیر گذاشته و بر سایر گونه‌های ارتباط نیز نفوذ داشته باشد. در دوران معاصر گرایش به دین یکی از عناصر شکل‌دهنده به جریان‌های اجتماعی بوده و با پررنگ شدن نقش دین در عرصه تعاملات اجتماعی، بسترهای تازه‌ای نسبت به گرایش و نگرش به دین و مذهب فراهم شد. این موضوع به طور خاص در رویدادهای دهه ۵۰ شمسی ایران قابل ردگیری است. با این حال مسئله این پژوهش، پرداختن به اهمیت و جایگاه دین در جامعه ایران در این دوران نیست. بلکه پرداختن به این موضوع است که چگونه سایر فعل و انفعالات گوناگون این دوران از جمله خلق و تولید مصنوعات فرهنگی و تولیدات هنری نیز متأثر از این تحولات بوده است. به زبانی ساده شاید بتوان با درک و شناسایی زبان هنر، به شناخت بهتری از تحولات اجتماعی نیز نائل آمد. با بررسی‌های به عمل آمده مشخص شد که در این زمان کتاب‌های تصویری کودک و نوجوان با موضوع مذهبی از اهمیت زیادی برخوردار بوده است. به دنبال توسعه شهر و شهرنشینی و گسترش سواد عمومی و افراد باسواد، نیاز به انتشار کتاب‌های گوناگون برای طیف‌های اجتماعی متفاوت ایجاد شد و به همین ترتیب کتاب‌های بسیاری نیز با موضوعات مذهبی منتشر گردید. اگرچه در چنین شرایطی، حکومت مهم‌ترین متولی برطرف کردن نیازهای برآمده از دگرگونی‌های اجتماعی و فرهنگی قلمداد می‌شود، اما در مباحث پیش رو نشان داده خواهد شد که حکومت و برنامه‌های تجویزی آن، تنها عامل اثرگذار بر تحولات اجتماعی و فرهنگی نیست. از این رو بررسی ویژگی‌های بصری کتاب‌های تصویری کودک و نوجوان با موضوعات مذهبی در دستور کار این پژوهش قرار گرفته و از سوی دیگر تلاش شده تا شناختی از جریان‌های مذهبی این دوران حاصل گردد. موضوعی که تا کنون چندان مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است. پژوهش حاضر در گام نخست به طرح این پرسش پرداخته که رویکردهای بصری مسلط در کتاب‌های تصویری مذهبی کودک و نوجوان در دهه ۵۰ شمسی چه و چگونه بوده است؟ و سپس این پرسش مطرح شد که چرا گرایش‌های متفاوتی در تصویرگری کتاب‌های مذهبی کودک و نوجوان در این دوره وجود داشته است؟ هدف پژوهش حاضر شناسایی ویژگی‌های بصری کتاب‌های تصویری مذهبی کودک و نوجوان در دهه ۵۰ شمسی و تبیین چرایی آن بر مبنای جریان‌های مذهبی دهه ۵۰ آن دوران است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از جنبه هدف یک پژوهش توسعه‌ای است و به مفاهیم و مبانی نظری موجود در باب جهت‌گیری‌های مذهبی در دهه ۵۰ شمسی اتکا خواهد داشت و این مبانی را در ارتباط با کتب تصویری کودک و نوجوان منتشر شده در این دوران محک خواهد زد. از جنبه گردآوری داده‌ها، این پژوهش یک پژوهش کتابخانه‌ای و اسنادی است. بر این اساس تلاش شده تا به منابعی در ارتباط با کتاب‌های تصویری کودک و نوجوان در دهه ۵۰ دست یافته شود که تا کنون مورد توجه پژوهشگران نبوده است. داده‌های پژوهش حاضر به روش کیفی تجزیه و تحلیل شده است. در

این راستا با تحلیل مضامین و تصاویر کتب منتخب، ارتباط آن با جریان‌های مذهبی دوران را روشن خواهد کرد. روش پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی است. جامعه آماری شامل کلیه آثار تالیفی منتشر شده توسط انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان و همینطور انتشارات شناخت معارف اسلام، نشر توس مشهد و دارالتبلیغ اسلامی است که در دهه ۱۳۵۰ کتاب‌هایی مذهبی را منتشر کردند. نمونه‌ها به شکل هدفمند و در راستای یافتن ارتباط میان چارچوب مفهومی پژوهش و کتب مصور کودک و نوجوان منتشر شده در این دوران انتخاب شده است. پژوهش حاضر مدعی تعمیم یافته‌ها به همه آثار مربوط به کتب تصویری کودک و نوجوان در این دوران نیست و صرفاً متمرکز بر تصویرگری کتب مذهبی است.

پیشینه پژوهش

به طور کلی پژوهش‌های حوزه کتاب‌های تصویری کودک و نوجوان که متمرکز بر ابعاد و زمینه‌های اجتماعی گسترده‌تر آن دوران از جمله تحولات و گرایش‌های مذهبی باشد اندک است. اگر می‌در کتاب کودک و تصویر: تاریخچه تصویرگری کتاب‌های کودکان در ایران (۱۳۸۹) مروری توصیفی بر تصویرگری کتاب کودک در این دوران داشته و اطلاعات جامعی را در این حوزه گردآوری کرده است، با این حال اشارات او به جریان مذهبی اندک و فاقد توجه به زمینه‌های اجتماعی موجود است. پژوهش مشترک محمدی و قایینی (۱۳۹۳) نیز اطلاعات مختصری از جریان مذهبی در کتاب‌های تصویری کودک ارائه می‌کند. شمس‌آبادی، بصیرت‌منش و سادات بیدگلی (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل کتاب‌های کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان» (۱۳۴۵-۱۳۵۷) نیز اطلاعات مختصر کتابشناختی از کتاب‌های مذهبی چاپ شده توسط کانون در دهه ۵۰ ارائه می‌کند. آزادی احمدآبادی (۱۳۹۵) نیز در مقاله خود اشارات مختصری به کتب مذهبی کودک و نوجوان و ناشران آن در دهه پنجاه داشته و اطلاعات توصیفی مختصری از آن‌ها ارائه کرده است. اگرچه در بسیاری از این پژوهش‌ها اطلاعات توصیفی و تاریخی دقیقی ارائه شده و برخی از آن‌ها به عنوان داده‌های دست اول به حساب می‌آیند، اما ویژگی بیشتر آن‌ها یافتن مشابهت‌های تصویری، ارائه تحلیل‌های موردی، تمرکز بر فرم و در نهایت نبود رویکردهای تحلیلی و زمینه‌ای و فرامتنی است. ضمن اینکه فقدان تمرکز بر تحولات اجتماعی و جریان‌های مذهبی این دوران نیز به عنوان یک خلا بسیار مهم در این آثار مشاهده می‌شود و این موضوع حوزه کتاب‌های تصویری کودکان را از پژوهش‌های زمینه‌مند و بافت‌محور محروم کرده است. از این رو ضروری است تا دریچه‌ای تازه به منظور تحلیل و ارزیابی کتاب‌های تصویری کودک در این دوران گشوده شود. در این پژوهش تمرکز ویژه‌ای بر ارتباط میان گرایش‌های مذهبی و مؤلفه‌های بصری کتاب‌های تصویری مذهبی این دوران صورت خواهد گرفت.

مبانی نظری پژوهش

تلاش برای گفتمان‌سازی مذهبی در دهه پنجاه؛ دو جهت‌گیری متفاوت

دین و مذهب را باید از جمله مؤثرترین عناصر موجود در هر اجتماعی قلمداد کرد که تأثیرگذاری آن در جوامع مختلف متفاوت است. اما دین به عنوان یکی از نهادهای بنیادین اجتماعی می‌تواند بر ارزش‌های فراگیر در

مقاومت می‌پرداختند و به نمادهایی از عدالت‌طلبی و حق‌جویی باقی ماندند (محمد میرزایی و ابوظالبی، ۱۳۹۳، ۱۸۷).

برومبرژه^۱، متفکر معاصر اهل فرانسه با برشمردن اسلام به‌عنوان نظامی دربردارنده مجموعه‌ای از مدل‌های اندیشه‌ورزی و تفکر، عادت‌ها، اخلاقیات و باورهای اجتماعی، آن را همچون ابزار تشکیلاتی نیرومند و سازمان بخش با نهادهای تربیتی و اجتماعی معرفی می‌کند که می‌تواند در اوضاع بحرانی، خود را در قالب یک نیروی معترض تحکیم و تثبیت نماید (برومبرژه، ۱۳۸۴/۱۹۸۰، ۵۴-۷۰). فوکو^۲ نیز در مقاله مشهور خود که حاصل بازدید میدانی او از ایران در سال ۱۳۵۷ و پیش از انقلاب بوده، ضمن تشریح این موضوع که نظام حقیقت مردم ایران، مشابه با نظام حقیقت غربی نیست، بر اهمیت مذهب در ایجاد حرکت انقلابی مردم در برهه‌های گوناگون در سال ۱۳۵۷ تأکید داشته است. او با تأکید بر سامان بخش بودن اسلام در زندگی اجتماعی ایرانیان از قرن‌های گذشته، بیان می‌دارد که اسلام این جایگاه را به خاطر خشکی و بی‌حرکی خود به دست نیاورده است (فوکو، ۱۳۷۵/۱۹۷۸، ۲۷).

این مکتب آموزه‌هایی دارد که برخی از جنبه‌های آن در دهه ۵۰ الهام‌بخش و جهت‌دهنده به مبارزات سیاسی شد. برای مثال بسیاری از مبانی یک تحول اجتماعی پیروزمندانه در انتظار امام زمان نهفته است. به عقیده بسیاری از اندیشمندان انتظار از جمله مسائلی است که سبب امیدواری شیعه به آینده شده است و در ارتباط با بستر زمانی مورد نظر، جنبه اجتماعی می‌یابد^۳ (تلاشان و همکاران، ۱۳۹۳، ۳۴). در دیدگاه فوکو اعتقاد به امام عصر به مثابه نیروی محرکه هیجانات اجتماعی شیعه بوده و آنان را در حالت آماده باش قرار می‌دهد و از این رو آنان برای هر حادثه‌ای آمادگی داشته و بر خود فرض می‌دانند که اقدام به اصلاح و زمینه‌ظهور امام عصر را فراهم آورند (فوکو، ۱۳۷۵/۱۹۷۸، ۳۶-۳۷).

ژان پیر دیگارد^۴، اندیشمند فرانسوی نیز حرکت جنبش‌گونه مردم در این دوران را با تأکید بر نقش مذهب و روحانیت مورد توجه قرار می‌دهد. از این رو او به جای تعریف تشیع به‌عنوان یک فرقه مذهبی، آن را به‌عنوان یک حرکت سیاسی مطرح می‌کند (به نقل از شجاعیان، ۱۳۸۲، ۱۹۹). فوکو نیز بر نقش روحانیت در بسیج مردم تأکید کرده و بیان می‌کند این گروه می‌تواند با بسیج مردمی، از هزاران ناخرسندی، بینوایی و فقر، یک نیروی قدرتمند پدیدار نماید (فوکو، ۱۳۸۰/۱۹۷۹-۱۹۷۸، ۳۲). در همین راستا اسکاچپول^۵ (۱۳۸۲/۲۰۰۳، ۲۹) نقش امام خمینی^(ع) به‌عنوان یک کانون مرکزی برای پیشبرد جنبش انقلابی را طنینی از انتظار مردم ایران برای ظهور امام دوازدهم می‌بیند (اسکاچپول، ۱۳۸۲/۲۰۰۳، ۲۹). این موضوع خود مفهوم دیگری از مبانی مورد نظر ما یعنی وجود روحانیت و مرجعیت شیعی را نشان می‌دهد. در همین راستا تکیه بر شخصیت‌های مذهبی نیز خود را به‌عنوان یک راهبرد و اندیشه محوری نشان می‌دهد. این موضوع با برجسته کردن شخصیت‌های مذهبی همچون امام شیعه و یا آیکون‌سازی از یاران باوفا و تأثیرگذار آنان، صورت می‌گرفته و به شکل تاریخی نیز این موضوع در اذهان مردم مذهبی ایران که از گذشته‌های دور با منبر و روایت‌های شفاهی و مکتوب شیعی سر و کار داشتند وجود داشته است. شناخت این افراد و برجسته‌سازی شخصیت آنان، تا حد زیادی با آیین‌های مذهبی تشیع گره خورده است. بسیاری از افراد معتقد به بار سیاسی و اجتماعی آیین‌های مذهبی مانند عاشورا و یا سایر ایام ولادت و

یک جامعه تأثیر گذاشته و بر سایر گونه‌های ارتباط نیز نفوذ داشته باشد. در دوران معاصر گرایش به دین، یکی از عناصر شکل‌دهنده به جریان‌های اجتماعی بوده و با پررنگ شدن نقش دین در عرصه تعاملات اجتماعی بسترهای تازه‌ای نسبت به گرایش و نگرش به دین و مذهب فراهم شد. این موضوع به طور خاص در رویدادهای دهه پنجاه شمسی ایران قابل ردگیری است. با این حال، مسئله این بخش پرداختن به اهمیت و جایگاه دین در جامعه ایران در این دوران نیست. بلکه پرداختن به این موضوع است که چگونه سایر فعل و انفعالات گوناگون این دوران از جمله خلق و تولید مصنوعات فرهنگی و تولیدات هنری نیز متأثر از این تحولات بوده است. به زبانی ساده شاید بتوان با درک و شناسایی زبان هنر، به شناخت بهتری از تحولات اجتماعی نیز نائل آمد. در هر صورت دین را باید به‌عنوان یکی از نهادهای اصلی در هر اجتماعی در نظر گرفت که همزمان که می‌تواند به نهادهای مختلف شکل بدهد، بر ارزش‌ها نیز تأثیر گذاشته و بر سایر گونه‌های ارتباط نیز نفوذ داشته باشد (زاگرم، ۱۳۸۴/۱۹۸۸، ۱۷۵). هانتینگتون نیز دین را به‌عنوان یکی از عناصر اصلی بسیج مردم در جهان جدید می‌داند (به نقل از شجاعی زند، ۱۳۸۳، ۸۲). در یک تعریف درون دینی، می‌توان آن را منظومه‌ای از احکام مطابق با واقعیت و احکام عملی و اخلاقی دانست که در نیل انسان به کمال و خوشبختی حقیقی نقش دارند و این تعالیم الهی از طرف پروردگار بزرگ بر پیغمبران نازل گردیده که برای مسلمانان پس از پیامبر بزرگ اسلام، تبیین آن بر عهده اوصیای او می‌باشد (حسین زاده، ۱۳۸۹، ۹۰). در دوران معاصر گرایش به دین یکی از عناصر شکل‌دهنده به جریان‌های اجتماعی بوده و با پررنگ شدن نقش دین در عرصه تعاملات اجتماعی بسترهای تازه‌ای نسبت به گرایش و نگرش به دین و مذهب در دنیای جدید فراهم شد. می‌توان انقلاب اسلامی در سال ۱۹۷۹ میلادی را یکی از نمودهای بازگشت دین به عرصه اجتماع دانست. البته در این نوشتار، هدف شناسایی زمینه‌ها و تعاریف و مبانی ارتباط دین و سیاست و گسترش اسلام سیاسی در دوره مورد نظر نیست و برای جلوگیری از طولانی شدن مباحث، تلاش می‌شود تا برخی ویژگی‌های این گرایش در بازه زمانی مورد نظر تشریح شود و از این رو به برخی از تحلیل‌های پسینی (پس از انقلاب) که بیشتر از نظریات اندیشمندان خارجی استخراج شده استناد گردیده است. این موضوع ما را یاری می‌کند تا تفسیرهای اجتماعی و عینی‌تری از گرایش به تشیع در بافت دهه ۵۰ و بستر زمانی منجر به انقلاب اسلامی به‌عنوان یک تحول سیاسی و اجتماعی بزرگ ارائه گردد.

در ایران پس از عصر صفوی که در آن مذهب تشیع به رسمیت شناخته شد، استقلال مالی روحانیون شیعه و بهره‌بردن از ساختار شبه حزبی این گروه، آنان را به‌عنوان یک جامعه ویژه سیاسی و یک دولت بالقوه تبدیل کرده است که در رویدادهایی مانند نهضت تنباکو، مشروطه و انقلاب اسلامی خود را نشان داده است (امام جمعه‌زاده و همکاران، ۱۳۹۱، ۱۵۵). جماعت شیعه، با الهام گرفتن از قول و کردار اولیا در خصوص ایستادگی در برابر ظلم و طاغوت، با حساسیت بیشتری در مقایسه با سایر فرق اسلامی به دنبال دفاع از حق و حقیقت بوده‌اند. آن‌ها همواره در این راه اولیای الهی را به‌عنوان نمونه و الگو قرار داده‌اند. بنابراین این شخصیت‌ها به‌عنوان نمادهای مشروعیت مبتنی بر عدالت الهی قلمداد شده و به خاطر فداکاری‌های خود در راه اهداف و آرمان‌ها، مورد احترام مردم بوده‌اند. آنان به‌عنوان وارثان و مخاطبان مشروع قدرت، در برابر غاصبان به ایستادگی و

بیان بهتر جلوگیری از سست شدن پایه‌های قدرت صورت گرفت، استفاده از قدرت نرم مذهب در جامعه سنتی ایران بود (منشادی و اسماعیل زادگان، ۱۳۹۸). نفوذ گسترده حزب توده در میان مردم باعث ترس و وحشت دربار شده بود و در این شرایط ایدئولوژی اسلامی به دلیل پیشینه تاریخی می‌توانست نهادی مناسب برای خنثی‌سازی توطئه چپ‌ها باشد. در طول تاریخ نیز حاکمان مختلف برای مشروعیت‌بخشی به پادشاهی خود سعی در تعامل بیشتر با مذهب و مذهب‌یون داشتند. به عقیده میلانی، محمدرضا شاه نسبت به پدر خود برخوردی متفاوت با مذهب داشت. اگرچه او با روحانیون رادیکال سر سازگاری نداشت، اما بدنه اصلی روحانیت را متحد خود در برابر خطر کمونیسم می‌دانست (میلانی، ۱۳۹۴، ۱۱۳). از جمله تلاش‌هایی که او در راستای جلب حمایت روحانیت انجام داد تصویب قانون ارجاع املاک غصب‌شده، لغو قانون کشف حجاب، دادن مجوز ورود دروس دینی به برنامه‌های درسی، دایر کردن مساجد در دانشگاه‌های کشور و تشکیل برخی مراکز دولتی به منظور انجام شعائر دینی بود (هیرو، ۱۳۸۶/۱۹۸۵، ۵۵). بدین ترتیب با ایجاد تغییر در نگاه روحانیت نسبت به رویکرد رژیم پهلوی، آنان با حضور در میان روستاییان که یکی از مراکز نفوذ کمونیست‌ها بود، آنان را نسبت به خطر کمونیست‌ها و مرام الحادی شان بر حذر می‌داشتند (فلسفی، ۱۳۷۶، ۱۱۰). از این رو شاه در راستای تقویت حکومت خود، از نهاد مذهب سود برد. از جمله اقدامات دیگر شاه انتخاب سیدحسین نصر به عنوان ریاست انجمن شاهنشاهی فلسفه در سال ۱۳۵۲ بود که باعث گسترش فعالیت و حوزه نفوذ نصر شد. از مهم‌ترین شاخصه‌های اندیشه او، سنت گرایی و ضدیت با مدرنیته بوده و پشتیبانی از پلورالیزم دینی و اعتقاد به طریقتی بودن دین مبتنی بر عرفان موجب شد تا او میان برخی درباریان، مردم و افراد مذهبی دارای وجهت باشد. ویژگی‌های ذکر شده موجب شد تا عوامل سلطنت که به دنبال احیای میراث ملی بودند و ایران گرایی افراطی را مبنای کارشان قرار داده بودند از تئوری نصر یعنی احیای فرهنگ اسلامی و ایرانی استقبال کرده و دائماً در تلاش بودند که از او که با علما و فضلا ارتباط داشت به عنوان تئورسین استفاده کنند (جعفریان، ۱۳۸۲، ۲۲۹-۲۳۱). انجمن شاهنشاهی فلسفه در تلاش بود تا با استفاده از مدیری مانند نصر و دعوت از اساتید و برخی افراد مذهبی اهداف سلطنت در تحکیم و ترویج سلطنت اسلامی را محقق سازد (صادقی نیارکی و همکاران، ۱۳۹۹). لازم به یادآوری است که حلقه اشتراک فکری افرادی مثل سیدحسین نصر و برخی از حکما و روحانیون این دوران، تمرکز بر تفسیر و محکم‌سازی فلسفه بومی برای کشور در زمانی بود که بحران‌های مدرنیسم، شکاف‌هایی را در جامعه ایران ایجاد کرده بود. در نظرگاه مشترک آنان غرب یک دیگری نامقدس برای ایران معنوی و سنتی به شمار می‌رفت (Corrado, 2004). این افراد که جلسات و حلقه‌های مباحثاتی گوناگونی داشتند، به شکل خاصی به حکمت و عرفان ایرانی علاقمند بوده و روش‌های تأویلی و تفکر باطنی خود را بر اساس آن بنا نهاده بودند. هانری کربن^۹ و نوشته‌های او نقش پررنگی در توسعه این روش و گرایش داشت. با این حال و به رغم تلاش‌های حکومت و وابستگان درباری، آنان در سال‌های منتهی به انقلاب با مشروعیت‌زدایی شدید دست و پنجه نرم می‌کردند. از جمله مهم‌ترین نقش‌ها را در این زمینه ایدئولوژی اسلام سیاسی داشت که با تکیه بر مبانی اندیشه تشیع، قدرت و استحکام می‌یافت. عدم شکل‌گیری نهضت اسلامی حتی با وجود استفاده از قدرت نرم مذهب

شهادت پیشوایان دین در مقطع زمانی مذکور هستند. در این فرآیند خاطره کربلا با نوعی احساس جاری از ضرورت سیاسی به کار گرفته شد (عنایت، ۱۳۶۱، ۲۴۵). نیکی کدی^{۱۰} نیز بر این موضوع تأکید می‌کند که «در دو سال منتهی به انقلاب، برگزاری مراسم چهلم، از شاخص‌ترین مثال‌های استفاده از سنت‌های شیعیان در راستای انگیزه‌های سیاسی بوده است» (کدی، ۱۳۶۹/۱۹۸۱، ۲۴۳). موضوع دیگری که باید به آن توجه کرد مسئله ارتباط میان دین و سیاست است. در این رابطه نیز کافی است تا نظر فوکو را مرور کنیم. به عقیده او «مذهب تشیع دنباله‌روان خود را به بی‌تابی و بی‌قراری مسلح می‌نماید و در آنان شوری ایجاد می‌کند که هم دین است و هم سیاست» (فوکو، ۱۳۷۵/۱۹۷۸، ۳۰). او در این رابطه این جمله که دین افیون توده‌هاست را امری بی‌معنی و مضحک برای ایرانیان می‌داند. او با تکیه بر این استدلال معنویت سیاسی که در ایران دیده را تبیین نموده و آن را در تمایز با آنچه در جهان غرب در جریان است تفسیر می‌نماید. همان طور که می‌دانیم نقش روشنفکران دینی این دوران در بیدار کردن و تهییج احساسات مذهبی مردم بسیار پررنگ بوده است. برای مثال دکتر علی شریعتی در کتاب‌هایش از شخصیت‌هایی همچون سلمان و ابوذر و غیره به عنوان چهره‌های تابناک صدر اسلام یاد می‌کرده است که در جهت دهی به افکار نسل جوان و طیف گسترده‌ای از مردم و دانشجویان تأثیر گذار بود. همچنین او از مفاهیمی مانند شهادت، عاشورا و زندگی اولیای شیعه و بزرگان و مشاهیر صدر اسلام خوانش‌های جدیدی ارائه کرد که در پیکربندی اسلام سیاسی این دوران اثر گذار بود. هر شخصیت یا پدیده‌ای از صدر اسلام، هنگامی که در پرتو اندیشه شریعتی قرار می‌گرفت، به شکلی زنده و پویا احیا می‌گردید. او از دست نیافتنی بودن چهره‌های بزرگان دین غبارروبی کرده و آنان را به عنوان پیام‌دهندگان قرن جدید معرفی می‌نمود که روش آنان می‌توانست به عنوان الگوی مبارزات انقلابی، در جهت تحقق عدالت اجتماعی و اقتصادی حرکت کند (هزواپی و زیرکی حیدری، ۱۳۹۷، ۷۸۹-۸۰۸).

به عقیده برخی از اندیشمندان باید از جهت‌گیری دیگری نیز در این دوران سخن گفت که بر خلاف نگرش پیشین، چندان جنبه اجتماعی و سیاسی نداشته و بالعکس، به دنبال سیاست‌زدایی از دین و مذهب تشیع بوده است. فارغ از مسئله تقدم و تاخر این دو جهت‌گیری، باید یادآور شد که گرایش نخست در دهه پنجاه با شتاب بیشتری، توده‌های مردم را به سمت خود جذب کرده و به رویدادی تأثیر گذار در ایران یعنی انقلاب منجر شد، در حالی که گرایش دوم که در ادامه به آن خواهیم پرداخت، به بخشی از فرآیند نهادسازی حکومت پهلوی برای جذب نیروهای مذهبی تبدیل شده بود.

نورث^{۱۱} به عنوان یکی از پیشروان نهاد گرایی، نهادها را مجموعه‌ای از اصول داخلی یک جامعه می‌داند که به طور رسمی توسط انسان‌ها بنا نهاده شده‌اند و محدودیت‌هایی را برای تعاملات میان آن‌ها ایجاد می‌نمایند (نورث، ۱۳۸۴/۱۹۹۰، ۱۹). آن‌طور که آشکار است این موضوع را می‌توان به کلیه سازمان‌ها و نهادهای تاسیس شده در دوران پهلوی به خصوص از دهه ۴۰ شمسی همچون اداره فرهنگ، کانون پرورش فکری، دانشکده‌ها و انجمن‌ها و... تسری بخشید که حتی شامل جراید و نشریات، رادیو و تلویزیون و تولیدات فرهنگی نیز می‌شود. یکی از تلاش‌های حکومت پهلوی در این دوران که در راستای نهادسازی و به هدف تحکیم پایه‌های حکومت و یاب

برای تثبیت حکومت رویایی بود که برای شاه محقق نشد. مخالفت روحانیون قدیمی با سیاست‌های رژیم که از دهه ۴۰ شروع شده بود در دهه ۵۰ پررنگ‌تر شد. پیشتر امام خمینی پس از مطرح شدن اصول انقلاب سفید، شاه را با یزید مقایسه کرده و از مردم خواسته بود تا با او به مقابله برخیزند و از کشور بیرون کنند (امجد، ۱۳۸۰/۱۹۸۹، ۸۲). واکنش به رویدادهایی مثل کاپیتولاسیون و جشن‌های تاج‌گذاری و سایر رویدادها در تشدید این وضعیت و افزایش مخالفت روحانیون و مردم تأثیر بسیاری داشت. با انتشار برخی اعلامیه‌ها که توسط مؤسسه‌های دارالتبلیغ اسلامی، مجلات حوزوی چاپ و توزیع می‌شد، انزجار از سیاست‌های شاه بیشتر شده و مبارزه علیه رژیم پهلوی را وارد مرحله تازه‌ای کرد (منشادی و اسمعیل زادگان، ۱۳۹۸، ۲۰۴).

توسعه انتشار کتاب‌های تصویری مذهبی کودک و نوجوان در دهه پنجاه شمسی

با بررسی‌های به عمل آمده مشخص شد که در دهه پنجاه، کتاب‌های تصویری کودک و نوجوان با موضوع مذهبی از اهمیت زیادی برخوردار بوده است. به دنبال توسعه شهر و شهرنشینی و گسترش سواد عمومی و افراد باسواد، نیاز به انتشار کتاب‌های گوناگون برای طیف‌های اجتماعی متفاوت ایجاد شد و به همین ترتیب کتاب‌های بسیاری نیز با موضوعات مذهبی منتشر گردید. اگرچه در چنین شرایطی، حکومت مهم‌ترین متولی برطرف کردن نیازهای برآمده از دگرگونی‌های اجتماعی و فرهنگی قلمداد می‌شود، اما در مباحث پیش رو نشان داده خواهد شد که حکومت و برنامه‌های تجویزی آن، تنها عامل اثرگذار بر تحولات اجتماعی و فرهنگی نیست. از این رو بررسی ویژگی‌های بصری کتاب‌های تصویری کودک و نوجوان با موضوعات مذهبی در دستور کار قرار گرفته و از سوی دیگر تلاش شده تا شناختی از جریان‌های مذهبی این دوران حاصل گردد. موضوعی که تاکنون چندان مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است. زیرا توسعه این قبیل آثار در دهه پنجاه شمسی بسیار قابل توجه است و نمی‌توان به سادگی از این موضوع چشم‌پوشی کرد. با افزایش بودجه‌های دولتی و خصوصی در دهه چهل شمسی، سیاست‌گذاری در تولید محتوای مورد نیاز کودکان و نوجوان توسط دولت شروع شد. یکی از مهم‌ترین اقدامات در این راستا تأسیس کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان در سال ۱۳۴۴ بود. یک سال بعد و با آغاز فعالیت انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، امکان انتشار کتاب‌هایی با کیفیت برای کودکان فراهم شد و با دعوت از بسیاری از نویسندگان و هنرمندان، فعالیت این مجموعه چنان رشد یافت که آن را به مهم‌ترین نهاد فرهنگی کشور تبدیل کرد (طاهر احمدی، ۱۳۸۲، ۸۲). در کنار آثار تالیفی و ترجمه گوناگونی که توسط انتشارات کانون چاپ شد، چند کتاب مذهبی نیز توسط کانون برای کودکان و نوجوانان منتشر شد. کتاب‌های مادر پیامبر، فرزند زمان خویشتن باش، آن‌ها زنده‌اند، عبادتی چون تفکر نیست، حقیقت بلندتر از آسمان و آتش باش تا برافروزی عنوان این آثار است (شمس‌آبادی و همکاران، ۱۴۰۱، ۶۲). تصویرگر همه این کتاب‌ها علی اکبر صادقی است. این کتاب‌ها در فاصله سال‌های ۱۳۵۱ تا ۱۳۵۷ به چاپ رسیده‌اند. با این حال دولت تنها متولی طراحی و انتشار کتاب‌های مصور برای کودکان و نوجوانان نبود. در دهه چهل شمسی انتشارات پیام اسلامی

و انتشارات معراجی از اولین ناشرانی بودند که به طور تخصصی به انتشار ادبیات اسلامی پرداختند. انتشارات پیام آزادی نیز در دهه ۱۳۵۰ به این جریان پیوست اما همه این ناشران به طراحی و تصویر برای کتاب، بی توجه بودند. انتشارات شناخت معارف اسلام، شفق، نشر توس مشهد و انتشارات رسالت قلم در دهه ۱۳۵۰ کتاب‌هایی مذهبی را منتشر کردند، این کتاب‌ها از لحاظ تصویری، ویژگی‌های منحصربه‌فرد و بعضاً تازه‌ای را در جریان تصویرسازی دهه ۱۳۵۰ خلق نمودند (آزادی احمدآبادی، ۱۳۹۵، ۹۴). صادق صندوقی از تصویرگرانی بود که بر تصویرگری کتاب‌های دینی-تاریخی تمرکز داشت. صندوقی در سال ۱۳۵۵ تصویرگری کتاب‌های دینی-تاریخی به ویژه قصه‌های قرآن را آغاز کرد. (محمدی و قایینی، ۱۳۹۳، ۱۲۴۹). در این باره او بیان می‌کند: دو سه سالی قبل از انقلاب، حاج آقا ابوالفتح دعوتی که از جانب امام راحل تکلیف شرعی داشتند برای انتشار قصص قرآنی برای کودکان به من مراجعه کردند (صندوقی، ۱۳۹۷، ۱۹۹). صندوقی با تصویرگری کتاب *ابولهب* نوشته عبدالودود یوسف، بازنویسه میرابوالفتح دعوتی، *اصحاب فیل* و حضرت داوود نوشته سید میرابوالفتح دعوتی و شمار دیگری از این گونه کتاب‌ها، خود را همچون تصویرگری که در بازنمایی داستان‌های دینی-تاریخی توانایی دارد شناساند. او با بهره‌مندی از سبکی واقعگرا به بیان رویدادهای این گونه داستان‌ها می‌پرداخت و می‌کوشید با به تصویر کشاندن کشش‌ها و بازتاب حالت و چهره شخصیت‌ها، به داستان‌ها حس و حال بیشتری بدهد (محمدی و قایینی، ۱۳۹۳، ۱۲۵۰).

بررسی نمونه‌ها

در کتاب *داستان اسلام* (دعوتی، ۱۳۵۵) انتخاب تصاویر به گونه‌ای است که کاملاً در راستای انتقال پویایی مفاهیم بازتاب داده شده در متن عمل می‌کند. به گونه‌ای که به نوعی مستندسازی مفاهیم پرداخته می‌شود. برای مثال کنایاتی به روشنفکران زده می‌شود. شاعر قبیله، روشنفکر قبیله و حامی قبیله شمرده می‌شد. شاعران آتش جنگ را پیوسته دامن می‌زدند. مردم هیزم‌های آن‌ها و بت‌ها و آداب و رسوم آنان، کبریت‌هایش بودند (دعوتی، ۱۳۵۵، ۴-۵). بسیاری از روشنفکران به فکر افتادند تا جامعه را اصلاح کنند، آنانکه در مرزهای روم بودند می‌گفتند باید پیرو رومیان باشند تا سعادتمند شوند و آنانکه در نزدیکی مرزهای ایران بودند گمان می‌کردند که باید راه و رسم ایرانیان پیش گیرند تا سعادتمند شوند (دعوتی، ۱۳۵۵، ۶). این موضوع با تصویر کردن فردی با دست‌های گشوده شده در برابر بنای رومی پارتون منتقل می‌شود. در جایی دیگر زندگی اعیان و اشرافی که بر بندگان خدا ستم می‌کردند و خود را خیلی ثروتمند و زیرک و هوشمند می‌پنداشتند و همین‌طور مردمی که در فقر و ستم و ناتوانی زندگی می‌کردند نیز با نقاشی‌های مستند گونه تصویر شده است. تصویری دیگر که مفهوم وحدت و یکپارچگی را منتقل می‌کند، بازتاب دهنده کنش و پیوند دست‌هاست. دست‌هایی که در راستای پذیرش دعوت پیامبر اسلامی با یکدیگر متحد شده‌اند. «همه مردم دعوت پیامبر خدا را پاسخ دادند و از به هم پیوستن دست‌های پراکنده دستی نیرومند و شدید پدید آمد» (دعوتی، ۱۳۵۵، ۲۴) (تصاویر الف تا ۵۱).

در تصاویری که برای دو کتاب با عنوان حضرت موسی^(ع) (دعوتی، بی‌تا؛ دعوتی، ۱۳۵۳) ترسیم شده نیز جنبش و پویایی تصاویر برای بازنمایی موضوعات داستان محرز است. در محتوای داستان بر رهبری و سروری

تصویر ۱۵: از کتاب داستان اسلام **تصویر ۱۴:** از کتاب داستان اسلام **تصویر ۱۳:** از کتاب داستان اسلام **تصویر ۱۲:** از کتاب داستان اسلام **تصویر ۱۱:** از کتاب داستان اسلام **تصویر ۱۰:** از کتاب داستان اسلام **تصویر ۹:** از کتاب داستان اسلام **تصویر ۸:** از کتاب داستان اسلام **تصویر ۷:** از کتاب داستان اسلام **تصویر ۶:** از کتاب داستان اسلام **تصویر ۵:** از کتاب داستان اسلام **تصویر ۴:** از کتاب داستان اسلام **تصویر ۳:** از کتاب داستان اسلام **تصویر ۲:** از کتاب داستان اسلام **تصویر ۱:** از کتاب داستان اسلام

همچنین در کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) از مجموعه کتاب‌های پیشوایان راستین نیز مجموعه‌ای از تصاویری که همگی نشان دهنده کنش شخصیت‌های داستان هستند ترسیم گردیده است. امام دوم در روز اول خلافتش با ایراد خطبه‌ای پرشور فرمود: ما حزب پروردگار هستیم که غالب و پیروزیم (دعوتی، ۱۳۵۳، ۱۱). خطبه‌هایی از این نوع در چندین تصویر با افرادی که انگشت زنه‌ار خود را به سوی مخاطبین نشانه رفته‌اند تصویر شده است. افرادی که حاضرین را به بیعت با امام حسین^(ع) دعوت کرده و سرباز زدن از این کار را دارای تاوان دانسته‌اند. در جایی دیگری از یاران امام به نام عدی بن حاتم مردم را با خطابه پر شور خود دعوت به بیعت و جنگ برای امام کرد (دعوتی، ۱۳۵۳، ۱۶). در یکی دیگر از تصاویر امام حسن در مسجد کوفه طی ایراد خطبه‌ای مردم را به پیکار با معاویه دعوت می‌نمایند. چنین نوع خطابه‌هایی در سرتاسر متن دیده می‌شود و بیشتر تصاویر نیز عمل کنش و واکنش خطابه را در ذهن تداعی می‌کنند (تصاویر ۳ الف تا ۵۳).

در کتاب عمار یاسر (صادق الوعد، بی‌تا) در کنار روایت‌هایی که از استقامت او در برابر شکنجه‌ها و در نهایت شهادت وی ارائه می‌شود، از مفاهیمی همچون عدل و داد که بعد از ظلم نمودار می‌شود سخن گفته می‌شود. همچنین او یار و یاور مستضعفان و انسانی توصیف می‌شود که

بخشیدن به جمعیت ضعیف خداپرستان توسط خداوند اشاره شده (دعوتی، بی‌تا، ۷) و تصویر حضرت موسی^(ع) در قالب یک شمایل قدرتمند در صفحات مختلف نقاشی شده است. از جمله تصاویری که پویایی و جنبش و جدال را به خوبی نمایش می‌دهد تصویر است از داستانی که در آن حضرت موسی فردی را با ضربه مشت خود می‌کشد. تصاویر دیگری که سرنوشت قوم حق و باطل را به تصویر می‌کشند نیز، پویایی و تحرکی که احساسات و هیجانات داستان را منتقل کنند را دارا هستند. لحظه‌ای که حضرت موسی دستان و عصای خود را برای انجام فرمان الهی برای شکافته شدن دریا برای عبور قوم خود از آن بالا می‌آورد (دعوتی، ۱۳۵۳، ۱۰) و سپس فرعونیان را بازگشت آب‌های دریا به جای خود، غرق شده و به هلاکت دچار شدند (دعوتی، ۱۳۵۳، ۱۲). در اشاره‌ای که به داستان سامری می‌شود نیز کنایه‌هایی به روشنفکران زده می‌شود: فسادگران خود را روشنفکر و اصلاح گر می‌پنداشتند، و مردم نادان در اندیشه تقلید؛ مردم نادان سست ایمان سامری را یک اندیشمند روشنفکر می‌پنداشتند (دعوتی، ۱۳۵۳، ۲۴-۳۰). تصویر نقاشی ده این روایت که نقش بر زمین شدن گوساله سامری با پرتاب عصای موسی را نشان می‌دهد نیز پویایی و جنبش و حرکت را منتقل می‌کند (تصاویر ۲ الف تا ۵۲) و تداعی گر رویدادهایی است که چند سال بعد از تصویرگری کتاب، در جریان انقلاب اسلامی اتفاق افتاد.

تصویر ۲۲: از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۲۱:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۲۰:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۱۹:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۱۸:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۱۷:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۱۶:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۱۵:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۱۴:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۱۳:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۱۲:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۱۱:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۱۰:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۹:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۸:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۷:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۶:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۵:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۴:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۳:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۲:** از کتاب حضرت موسی^(ع) **تصویر ۱:** از کتاب حضرت موسی^(ع)

تصویر ۳۳: از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۳۲:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۳۱:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۳۰:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۲۹:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۲۸:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۲۷:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۲۶:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۲۵:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۲۴:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۲۳:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۲۲:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۲۱:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۲۰:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۱۹:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۱۸:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۱۷:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۱۶:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۱۵:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۱۴:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۱۳:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۱۲:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۱۱:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۱۰:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۹:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۸:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۷:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۶:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۵:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۴:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۳:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۲:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا) **تصویر ۱:** از کتاب امام حسن^(ع) (ذی، بی‌تا)

اذعان کرد که با توجه به محتوای تاریخی و مذهبی این آثار و ماهیت پویا و عینیت‌گرایی این آثار، رویکرد متناسبی توسط نقاش برای تصویرگری این آثار انتخاب شده است. اکرمی در توصیف این رویکرد بیان می‌کند که این آثار سرشار از حرکات‌های ریز و درشت است به گونه‌ای که حتی گاه می‌توان بخار دهان اسب‌های عرق کرده را در میدان‌های نبرد، از میان برق شمشیرهای آخته و چهره‌های خشمگین و گاه درآلود احساس کرد (اکرمی، ۱۳۹۷، ۱۹۳) که همه این توصیفات، نشان‌دهنده آن است که چگونه این آثار بازنمایی نمادینی از تحولات ایران در آستانه انقلاب اسلامی بوده است.

همان‌طور که پیشتر ذکر شد، در حالی که بسیاری از غربیان از تشیع به عنوان نهضتی سیاسی و اجتماعی سخن می‌گفتند، گرایشی دیگر بر معنویت تشیع و فلسفه ایرانی اصرار داشت. کرادو^{۱۰} (۲۰۰۴) با نگاهی متفاوت به این جریان، آن را مقوم نگرشی دانسته که امکان سیاست‌زدایی از فرهنگ و هنر را فراهم می‌آورد. به عقیده او مروجان این دیدگاه، اسلام ایرانی این دوران را غیرسیاسی و تقدیرگرا تصور کرده و به رغم آگاهی از سیاسی بودن سنت شیعی، تحت تأثیر شرق‌شناسان، آن را با آریایی‌گری درهم آمیخته‌اند. بنابراین با التقاط مایه‌های عرفانی و صوفی‌گرایانه با شعر و ادبیات عرفانی و اشرافی به نگرشی شکل داده شد که بر بسیاری از فعالان فرهنگی و هنری تأثیر داشته است. بدین ترتیب امکان جذب برخی از اقشار مذهبی و طبقه متوسطی که مخالف نوسازی سریع بودند فراهم شده و به آن‌ها امکان نقش آفرینی اجتماعی داده شد.

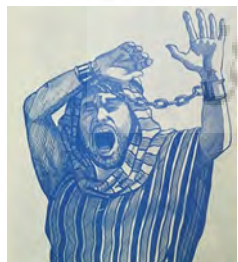
این جهت‌گیری در برخی از کتاب‌های منتشر شده توسط انتشارات کانون پرورش فکری که یک نهاد دولتی و متأثر از تصمیمات سیاسی دربار پهلوی بود قابل ردیابی است. برای مثال می‌توان از چند کتابی سخن گفت که با رویکرد مشابهی گردآوری و مصور گردیدند. در کتاب آتش‌باش تا برافروزی (امامی، ۱۳۵۷ الف)، گزیده‌ای از سخنان خواجه عبدالله انصاری در قالب پند و اندرز گردآوری شده است. مقدمه کتاب

شیفته مال و منصب نشد و همیشه از دسترنج خویش امرار معاش می‌کرد. در این اثر بر مفاهیم دوقطبی همچون خیر و شر و دفاع از حقیقت و توده مظلوم با تکیه بر یک آیگون یا شخصیت برجسته تأکید گردیده است. از طرف دیگر بر افعال شکنجه، جهد و تلاش، و نبرد و مبارزه تأکید شده است که کلیه این کنش‌ها به شکل بالقوه پویا و ذاتا توأم با جنبش و فعل اجتماعی هستند. این اعمال با تصویرکردن موضوعات و روایت‌هایی که منتقل‌کننده این کردارها و هیجانات آن باشند به شکل قدرتمندتری به مخاطب القا می‌شود و به خودی خود می‌تواند شکل‌دهنده رفتار اجتماعی نیز باشد (تصاویر ۴ الف تا ۴ ه).

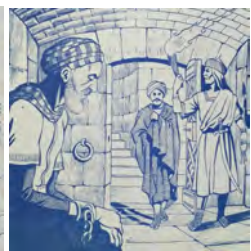
در کتاب ابوزر غفاری (صادق‌الوعد، بی‌تا) نیز داستان‌هایی از مجاهدت‌ها و زجرها و شکنجه‌ها و تبعیدها و ایستادگی در برابر جهل و ظلم و فشار طاغوت، حمایت از مستمندان و فقرا با صدای بلند، تقبیح مال‌اندوزی و عذاب برای کسانی که انفاق نمی‌کنند، زندانی‌شدن و بیماری و خستگی او روایت شده است (صادق‌الوعد، بی‌تا) در این اثر، غلبه مفاهیمی که در بطن خود دارای پویایی و جنبش هستند محسوس است. تلاش در راستای صلاح و اصلاح جامعه، فراخواندن و خطاب قرار دادن مردم و بسیج کردن آنان، تن دادن به سختی و شکنجه، مبارزه با ظلم و ظالم و دفاع از مظلوم در قالب آیگون‌سازی و شخصیت‌سازی، بصورت موازی انجام می‌شود. این مفاهیم مرتبط، با دانستن این موضوع که شخصیت اصلی با تصویر آیت‌الله طالقانی^{۱۱} تجسم شده است کامل‌تر می‌شود. آیت‌الله طالقانی^{۱۲} در سال ۱۳۴۲ به خاطر مخالفت با انقلاب سفید دستگیر و در واکنش به اعلام رای خود، در دادگاه آتایی از سوره والفجر در خصوص سقوط فرعون را خواند (روح‌بخش، ۱۴۰۱، ۱۱۹). همان‌طور که مشاهده می‌شود، واقع‌گرایی موجود در تصاویر، به باورپذیری و ملموس بودن رویدادها یاری رسانده است (تصاویر ۵ الف تا ۵ ه).

در اکثر این آثار، توجه وسواسی به عنصر ماجرا و کنش‌های داستان باعث شده تا تصاویر تهی از عنصر خیال بوده (اکرمی، ۱۳۹۷، ۱۹۲) و باید

تصویر ۴. از کتاب عمار یاسر تصویر ۴.ج. از کتاب عمار یاسر تصویر ۴.ب. از کتاب عمار یاسر تصویر ۴.الف. از کتاب عمار یاسر (صادق‌الوعد، بی‌تا) (صادق‌الوعد، بی‌تا) (صادق‌الوعد، بی‌تا) (صادق‌الوعد، بی‌تا)

تصویر ۵. از کتاب ابوزر غفاری تصویر ۵.د. از کتاب ابوزر غفاری تصویر ۵.ج. از کتاب ابوزر غفاری تصویر ۵.ب. از کتاب ابوزر غفاری تصویر ۵.الف. طرح روی جلد از (صادق‌الوعد، بی‌تا) (صادق‌الوعد، بی‌تا) (صادق‌الوعد، بی‌تا) (صادق‌الوعد، بی‌تا) (صادق‌الوعد، بی‌تا)

نکته قابل توجه اینکه علیرغم محتوای مذهبی آشکار برخی از این آثار، تفاوت قابل توجهی در نوع نگرش به موضوع و به تبع آن تصویرگری کتب چاپ شده توسط کانون در مقایسه با کتب مذهبی دیگر وجود دارد. این تفاوت نگرش، در جریان‌سازی هنر سال‌های اولیه بعد از انقلاب نیز وجود داشته است. در سال‌های آغازین انقلاب، انقلابیون، معتقد به اشرافی و طاغوتی‌بودن هنرهای تزئینی اسلامی بوده و آن را شایسته هنر انقلاب نمی‌دانستند (مریدی، ۱۳۹۷، ۱۵۵). در فضای فرهنگی جدید، نقاشی

کتاب عبادتی چون تفکر نیست (امامی، ۱۳۵۷ ب) که گزیده‌ای از سخنان پیامبر اسلام است نیز بیشتر در بردارنده احادیثی از پیامبر اسلام با محتوای غالب پند و اندرز برای زندگانی بهتر است. طبیعتاً با فارغ‌بودن کتاب از رویدادهای کش‌محور و تقابلی، تصویرگری به معنای مرسوم آن نیز در کتاب وجود ندارد و به صفحه‌آرایی و طراحی جلد با عناصر

انتزاعی، دسیسه فرهنگ بورژوازی تلقی شد که در پی گریز از واقعیت و نادیده گرفتن رنج‌ها و دردهای جامعه بود و نقاشان محکوم به سازش کاری با حکومت شدند که با نقاشی نوعی روشنفکری کاذب و دروغین را در جامعه ترویج می‌داد. این نگرش موضع مشترک منتقدان چپ گرا و منتقدان مذهبی نسبت به نقاشی بود (مربدی، ۱۳۹۷، ۱۶۵). بر خلاف این نوع هنر که در آن «رمزها آن گونه خالص و ناب شده است که اغلب هر گونه تداعی با شکل بیرونی را از دست داده است؛ اما هنر انقلاب اسلامی بهره از عینیات دارد و از اجتماع و اوضاع زمانه بهره برده است، اگرچه این هنر نیز در موارد متعددی رمزی است، اما آن رمزها فیگوراتیو و تجربی هستند» (رهنورد، ۱۳۷۹، ۶۵-۷۰). یافته‌های پژوهش حاضر نشان‌دهنده آن است که این موضوع در ارتباط با تصویرگری کتب مذهبی کودک و نوجوان قبل از انقلاب نیز وجود داشته است. در نمونه‌های این بخش که مطابق با برداشتی معنوی و عرفانی از مذهب که بر جنبه‌های حکمی و تعلیمی و اعمال فردی تمرکز داشته است، می‌توان تصویرگری متناسب با آن را نیز در بهره‌گیری از هنر اسلامی سنتی رمزپردازانه با ویژگی فقدان هرگونه تداعی با شکل بیرونی و انتزاع‌گرایی مطلق مشاهده کرد که اساسا به حاشیه‌آرایی و تذهیب صفحات و طراحی جلد و فقدان پردازش تصاویر داستان محدود شده است.

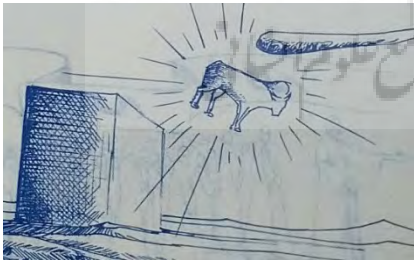
در مورد این دسته آثار باید گفت که این مقوله کلی، منبع خوب و قابل توجهی برای نویسندگان و تصویرگران برای تصویرگری آثار نبوده است. اساس وجه انتزاعی و نظری این موضوع نمی‌توانسته منبع تغذیه قابل توجهی برای این افراد باشد. صرفا بخش مختصری از آثار واجد این ویژگی بوده‌اند (جدول ۱).

نتیجه‌گیری

مروری بر پژوهش‌های موجود در باب کتاب‌های تصویری کودک و

نوجوان در دهه‌های چهل و پنجاه شمسی نشان‌دهنده آن است که ارتباط میان بسترهای اجتماعی و عناصر متنی و تصویری این آثار مورد توجه نبوده است و این خلأ در ارتباط با آثاری که انتقال‌دهنده مضامین دینی بودند بیشتر است. در حالی که در این پژوهش تلاش شد تا جهت‌گیری‌های مختلف مذهبی و اجتماعی و تأثیر آن بر شکل‌گیری تصاویر تصویرگری کتب بررسی گردد. تحلیل نمونه‌های یافته‌شده حداقل از دو جنبه، یافته‌های ارزشمندی را آشکار می‌کند. اولین یافته این که به تبع وجود دو گرایش عمده فکری مذهبی، دو گرایش عمده بصری نیز در تصویرگری این آثار شکل گرفته است. نخست برداشتی سیاسی و انقلابی از مذهب که در دهه ۵۰ به مبارزه علیه حکومت، آغاز حرکت و پیروزی انقلاب و تشکیل حکومت جدید منجر شد. به تبع این برداشت و تفسیرهای آن از مذهب شیعه، کتب کودک و نوجوان با محتوای اصلی حق و باطل و تقابل و تخاصم آن‌ها و نتیجتا حرکت و جنبش سیاسی و اجتماعی که در داستان‌های مختلف مذهبی نمادسازی شد تولید گردید. تصویرگری متناسب با این گرایش نیز در بازنمایی فیگوراتیو آیگون‌ها و تمرکز بر شخصیت‌های برجسته، فعلیت بخشی به رویدادهای تاریخی با تعهد به عینی‌گرایی، تصاویری لبریز از حرکت و پویایی توأم با پرداخت جزئیات و ترسیم تخاصم‌ها و تقابل‌ها نمودار شده است. کنش و واکنش‌های ترسیم شده در این آثار، نشان‌دهنده تلاش تولیدکنندگان برای بسیج مردم و ترویج ایدئولوژی مبارزه بوده و بازتاب‌دهنده روحیه انقلابی و مبارزه‌جویانه‌ای است که در نیمه دهه پنجاه در ایران منجر به انقلاب شد. این عناصر در خدمت بازنمایی ایدئولوژیک از دین اسلام و مذهب تشیع بوده است. بنابراین کتب تصویری کودک و نوجوان در این دوران نه تنها به عنوان ابزارهای آموزشی، بلکه در فضای ایدئولوژیک ترسیم شده از اسلام، به عنوان رسانه‌هایی برای انتقال ایدئولوژی و ارزش‌های اجتماعی دین عمل می‌کردند.

جدول ۱. مقایسه‌ی دو گرایش مذهبی در کتابهای تصویری کودک و نوجوان در دهه ۵۰ (یافته‌های پژوهش)

گرایش	مؤلفه‌های موضوعی	مؤلفه‌های تصویری و بصری	نمونه‌ها	زمینه‌های تأثیرگذار و نهادهای مولد
گرایش اول (برداشت سیاسی و اجتماعی)	شخصیت‌های مذهبی، داستان‌های مذهبی	تصویرگری پیکرنا، صحنه‌های واقعی، کنش و واکنش، عناصر پویا و غیره		نشریات مکتب تشیع و مکتب اسلام و معارف اسلامی، دارالتبلیغ اسلامی، حسینیه ارشاد، حوزه‌های علمیه، روشنفکری مذهبی
گرایش دوم (برداشت عرفانی و معنوی از اسلام)	موضوعات ادبی و عرفانی، ائمه معصومین و مشاهیر شیعه	هنرهای سنتی اسلامی، تذهیب، اسلیمی، ختایی، هنر غیرفیگوراتیو، تصویرگری ضد تصویر		نهاد، حکومت، انجمن حکمت و فلسفه، سنت‌گرایان، هنرمندان

روش مستقل خود را دنبال کرده‌اند. همچنین شمار و تنوع آثار و موضوعات در رویکرد نخست بسیار بیشتر از آثاری بوده که توسط کانون پرورش فکری تدوین و منتشر شده است. در انتها باید از محدودیت‌های پژوهش نیز سخن گفت. مهم‌ترین محدودیت در مسیر پژوهش، دست یافتن به نمونه‌های بصری و همین‌طور اطلاعات کتاب‌شناختی آثار و یافتن برخی صفحات از آثار بوده است. همچنین بسیاری از کتب با موضوع مذهبی در شهرهایی غیر از تهران منتشر شدند و اطلاعات ناقصی از تهیه‌کنندگان این کتب وجود داشته است.

دوم برداشتی معنوی و عرفانی از مذهب که بر جنبه‌های حکمی و تعلیمی و اعمال فردی تمرکز داشته است. تصویرگری متناسب با این گرایش نیز در بهره‌گیری از هنر اسلامی سنتی رمزپردازانه با ویژگی فقدان هرگونه تداعی با شکل بیرونی و انتزاع‌گرایی مطلق، نمودار شده است که اساساً به حاشیه آرای و تذهیب صفحات و طراحی جلد و فقدان پردازش تصاویر داستان محدود شده است. دومین دستاورد مهم پژوهش نیز حاکی از این موضوع است که گرایش‌های دیگر خارج از قلمرو پایتخت و رویکردهای غالب، در شهرهای دیگر و به طور خاص شهرهای مذهبی شکل گرفته و

Da'vati, M. (n.d.). (AS) [Hazrat-e Musa (AS)]. (in Persian)

Emam Jomehzadeh, S. J., Shahramnia, A. M., & Nejatpour, M. (2012).

The Shiite clergy: A comparative study of their role three decades after the constitutional movement and after the Islamic Revolution [Ruhaniyat-e Shi'e: Barrasi-e Moghayese'i az Naghshe-ye Anha se Dahi pas az Jonbesh-e Mashruteh va pas az Enqelab-e Eslami]. *Shi'ite Studie*, 10(39), 153-190. https://www.shiitestudies.com/article/19401_b4f302e5d0511c05779bfc3d8215d0db.pdf (in Persian)

Emami, G. R. (1972). *Be a child of your time - from the sayings of Hazrat Ali (AS)* [Bache-ye Zaman-e Khod Bash - Az Farmodehaye Hazrat Ali (AS)]. Tehran: Children's Book Council Publication. (in Persian)

Emami, G. R. (1975). *They are alive - biography of Zainab (AS)* [Zendehe Hastand - Zendeginameh-ye Zeynab (AS)]. Tehran: Children's Book Council Publication. (in Persian)

Emami, G. R. (1978a). *Be fire, so you may ignite - selected sayings of Khajeh Abdullah Ansari* [Atash Bash Ta Sho'leh Varzani - Goftharhay-e Bargozideh az Khajeh Abdollah Ansari]. Tehran: Children's Book Council Publication. (in Persian)

Emami, G. R. (1978b). *There is no worship like contemplation - from the sayings of Hazrat Muhammad (PBUH)* [Ibadati Behtar az Tafakkor Nist - Az Goftharhay-e Hazrat Mohammad (PBUH)]. Tehran: Children's Book Council Publication. (in Persian)

Emami, G. R. (1978c). *Truth is higher than the sky - from the sayings of Imam Ja'far Al-Sadiq (AS)* [Hagh Bala-tar az Aseman Ast - Az Goftharhay-e Imam Ja'far Al-Sadiq (AS)]. Tehran: Children's Book Council Publication. (in Persian)

Enayat, H. (1982). *Political thought in contemporary Islam* [Andisheh-ye Siasi dar Islam-e Mo'aser]. Tehran: Kharazmi Publishing. (in Persian)

Falsafi, M. T. (1997). *Memoirs and struggles of Hojjatoleslam Falsafi* [Khaterat va Mobarezat-e Hojjatoleslam Falsafi]. Tehran: Islamic Revolution Documents Center. (in Persian)

Foucault, M. (1996). *What dream do Iranians have?* [Iraniha Che Royaii dar Sar Darand?] (H. Masoumi Hamedani, Trans.). Tehran: Ney Publishing. (Original work published 1978). (in Persian)

Foucault, M. (2001). *Iran: The soul of a soulless world and nine other articles* [Iran: Rouh-e Jahan-e Bi Rouh va Noh Maqale-ye Digar]. (N. Sorkhosh & A. Jahandideh, Trans., Vol. 2). Tehran: Ney Publishing. (Original work published 1978-1979) (in Persian)

Hazavaei, S. M., & Ziraki Heydari, A. (2018). Political Islam in the eyes of Ali Shariati relying on Ashura event [Islam-e Siasi dar Cheshm-e Ali Shariati ba Takye bar Rooydad-e Ashura]. *Political Quarterly*, 48(3),

پی‌نوشت‌ها

1. Christian Bromberger.
2. Michel Foucault.
۳. این موضوع در اندیشه دکتر علی شریعتی در قالب سخنرانی با عنوان انتظار مذهب اعتراض به تاریخ ۸ آبان ۱۳۵۰ نظریه‌پردازی شده و در یکی از آثارش با عنوان حسین وارث آدم به چاپ رسیده است.
4. Jean-Pierre Digard.
5. Theda Skocpol.
۶. این عبارت به معنای شخصیتی است که به خاطر داشتن برخی ویژگی‌های شاخص مورد پذیرش و ارجاع عموم است.
7. Nikki Keddie.
8. About Douglass North.
9. Henry Corbin.
10. M. Corrado.

فهرست منابع

- Akrami, J. (2010). *The Child and Illustration: A History of Children's Book Illustration in Iran (Vol. 1)* [Koodak va tasvir: tarikhche-ye tasvirgari-ye ketābhā-ye koodakān dar Irān (Jelde 1)] Tehran: Soroush Publishing. (in Persian)
- Akrami, J. (2018). The secrets of endurance (Razhaye Mandegari): The artistic biography of Sadegh Sandoghi (Sargozasht-e Honari-ye Sadegh Sandoghi). *Fashnama-ye Roshd-e Javaneh*, 61, 191-193. <https://www.magiran.com/p2097275> (in Persian)
- Amjad, M. (2016). *Iran, from Islamic dictatorship to theocracy* [Iran: Az Diktatori-ye Eslami ta Velayat-e Faqih] (H. Mofakheri, Trans.). Baz Publications. (Original work published 1989) (in Persian)
- Azadi, M. (2016). A review of the exhibition and critique of the book Karnameh. *Naghd-e Ketab-e Honar*, 3(12), 69-102. <http://noors/78271> (in Persian)
- Bromberg, C. (2005). *Revolution in Iran: Several works and signs for a reading and analysis, collection of articles by social science thinkers and the Islamic Revolution of Iran* [Engheleb dar Iran: Chand Asar va Neshaneh baraye Yek Barrasi va Tajzieh-ye Nazari] (M. Khurmesad, trans.). Center for the Recognition of Islam and Iran. (Original work published 1980) (in Persian)
- Corrado, M. (2004). *Orientalism in reverse: Henry Corbin, Iranian philosophy, and the critique of the West* [Master's thesis, Simon Fraser University]. Summit Institutional Repository. <https://summit.sfu.ca/item/9613>
- Da'vati, M. (1974). *Hazrat Musa (AS)* [Hazrat-e Musa (AS)]. Qom: Daroltabligh Eslami. (in Persian)
- Da'vati, M. (1976). *The story of Islam* [Dastan-e Eslami]. Tehran: Shenakht-e Eslam Publications. (in Persian)

- 789-808. <https://doi.org/10.22059/jpq.2018.220379.1006951> (in Persian)
- Hiro, D. (2007). *Iran under the rule of clerics* [Iran zire Hokumat-e Rowhanioun]. Tehran: Center for Recognition of Islam and Iran. (Original work published 1985) (in Persian)
- Hossein Zadeh, M. (2010). *An introduction to epistemology and the foundations of religious knowledge* [Dar Amad-i be Shenakht Shenasi va Mabani-ye Danesh-e Dini]. Qom: Imam Khomeini Education and Research Institute. (in Persian)
- Jafarian, R. (2003). The active movement against modernism and Westernization in pre-revolutionary Iran and its role in weakening the foundations of the Pahlavi regime. In *Fall: Proceedings of the Conference on the Causes of the Collapse of the Pahlavi Monarchy* (pp. 219–250). Tehran: Institute for Political Studies and Research. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1727865> (in Persian)
- Keddie, N. (1990). *Roots of the Iranian revolution* [Rishahā-ye Enqelāb-e Irān] (A. Ghavami, Trans.). Tehran: Gholam Publications. (Original work published 1981) (in Persian)
- Manshadi, M., & Esma'ilzadehgan, B. (2020). The dialectical dilemma of the Iranian intellectual: Statism or anti-statism [Mo'zale-ye diyalektik-e rowshanfekr-e Irāni: Dowlatgarāyi yā dowlatsitizi]. *State Studies*, 5(20), 165-212. https://tssq.atu.ac.ir/article_11534.html (in Persian)
- Milani, A. (2015). *A look at the Shah* [Negāhi be Shāh]. Toronto: Persian Circle Publishing. (in Persian)
- Mohammadmirzaei, H., & Abutalebi, M. (2015). Pathology of ideological foundations of recent movements in the Middle East (In a comparative study of the ideological foundations of the Islamic Revolution) [Āsib-shenāsi-ye mabāni-ye fekri va ideolozhiki-ye jonbeshhā-ye akhir-e mantaghe-ye Khāvar-e Miane (dar yek barrasi-ye tatbiqi bā mabāni-ye fekri va ideolozhiki-ye Enqelāb-e Eslāmi)]. *Islamic Revolution Research*, 3(11), 173-191. https://www.roir.ir/article_62832.html (in Persian)
- Mohammadi, M. H., & Ghayini, Z. (2014). *History of children's literature in Iran, Vol. 10: Children's literature in the modern era* [Tārikh-e adabiyāt-e koodakān dar Irān, jeld-e 10: Adabiyāt-e koodakān dar dōw-rān-e mo'āser]. Tehran: Chista Publications. (in Persian)
- Moridi, M. R. (2018). *Cultural discourses and artistic movements in Iran: An inquiry into the sociology of contemporary Iranian painting* [Goftemānhā-ye farhangī va jonbeshhā-ye honari dar Irān: Pazhu-heshi dar jame'e-shenāsi-ye naghashi-ye mo'āser-e Irān]. Tehran: Aban Publishing and Art University. (in Persian)
- North, D. C. (2006). *Institutions, institutional change and economic performance* [Moassasāt, taghyir-e moassasāti va amalkard-e eqtesādi]. (M. Reza Moeini, Trans.). Tehran: Management and Planning Organization of the Country. (Original work published 1990) (in Persian)
- Rahnvard, Z. (2000). Honar-e Enqelab-e Eslami [The art of the Islamic revolution]. *Majaleh-ye Honar-e Dini*, (6), 63–79. <https://library.tebyan.net/fa/Viewer/Text/81327/1> (in Persian)
- Roohbakhsh, R. (2022). Investigating the interaction of political-religious organizations of the 1960s with the clergy movement (Case study: Iran's Freedom Movement, Islamic Coalition Delegations, and the Islamic Nations Party) [Barrasi-ye ta'amol-e tashakolhā-ye siāsi-mazhabi-ye dahe-ye chehel bā nahzat-e ruhāniyat (Namune-ye pazhuheshi: Nahzat-e Āzādi-ye Irān, Heyat-hā-ye Mo'talefe-ye Eslāmi va Hezb-e Melal-e Eslāmi)]. *Nashriyeh-ye Tahqiqat-e Asnadi-ye Enqelab-e Eslami*, 4(7), 107–132. <https://ensani.ir/fa/article/523803> (in Persian)
- Sadegh Al-Vād, M. (n.d.). *Abu Dhar Al-Ghafari*. Tehran: Shenakht-e Eslām Publications. (in Persian)
- Sadegh Al-Vād, M. (n.d.). *Amr Ibn Yasir*. Tehran: Shenakht-e Eslām Publications. (in Persian)
- Sadeghi Niaraki, M., Faghigh Haghighi, M., & Najafi, M. (2020). The relationship between Farah Pahlavi's cultural-social actions in deepening the cultural attachments of the Pahlavi dynasty [Ravabet-e amaliyat-e farhangī-e ejtemā'i-ye Farah Pahlavi dar ta'miq-e peyvandhā-ye farhangī-ye saltanat-e Pahlavi]. *Pazhuheshhaye Siasie Jahan-e Eslam*, 10 (3), 249–296. <http://priw.ir/article-11525-fa.html> (in Persian)
- Sandoghi, S. (2018). Festivals are the best excuse for creativity and innovation [Jashnvārehā behtarīn bahāneh barāye khallāqiyat va noāvari hastand]. *Faslname-ye Roshd-e Javaneh*, (61), 194–195. <https://www.magiran.com/p2097281> (in Persian)
- Shamsabadi, H., Basirat Manesh, H., & Sadat Bidgoli, S. M. (2022). An analysis of the books published by the Institute for the Intellectual Development of Children and Young Adults (1966–1979) [Baresi-ye ketābhā-ye montasher shode az sāzmān-e parvaresh-e fekri-e kudakān va nojavānān (1345–1358)]. *Tārikh-i Irān*, 15(1), 49–72. <https://doi.org/10.52547/irhj.15.1.49> (in Persian)
- Shoja'i Zand, A. R. (2004). *Struggles of political religion* [Chalesh-hā-ye din-e siāsi]. Jostarhā-ye dar Jāme'e Shenāsi-ye Siāsi-ye Irān. Tehran: Nashr-e Baz. (in Persian)
- Shoja'ian, M. (2003). *Islamic revolution and cultural approach* [Enqelab-e Eslami va ruykard-e farhangī]. Tehran: Islamic Revolution Documents Center. (in Persian)
- Skocpol, T. (2003). Rentier state and Shi'a Islam in the Iranian revolution (M. Taghi Delforooz, Trans.). *Faslname-ye Motaleāt-e Estratēzhik*, 6(19), 119-141. https://quarterly.risstudies.org/article_1068_e8e3f8f-77567fe51c42b410 (Original work published 2003) (in Persian)
- Taher Ahmadi, M. (2003). From the Children's Book Council to the Institute for the Intellectual Development of Children and Young Adults [Az Shorā-ye Ketābhā-ye Koodak tā Sāzmān-e Parvaresh-e Fekri-e Koodakān va Nojavānān] (1962-1978). *Ganjineh-ye Asnad*, (51-52), 83-89. <https://ensani.ir/file/download/article/20120325115305-1012-272.pdf> (in Persian)
- Talashan, H., Ahmadi, H., & Dehghani, M. (2014). The role of Shia school in the victory of the Iranian revolution from the perspective of orientalist [Naqsh-e maktab-e Shi'a dar piruzi-ye enqelab-e Irān az didgāh-e Sharqshenāsān]. *Shi'ite Studies*, 12(47), 29-46. https://www.shiitestudies.com/article_18708_28b040ed304767b08de56f-c5bb700bf4.pdf (in Persian)
- Z-Y. (n.d.). *The lives of the fourteen infallibles – Imam Hassan (AS) [Zende-gi-ye Chahārdah Ma'sūm – Emām Hasan (AS)]*. Mashhad: Toos. (in Persian)

ره‌نورد، زهرا (۱۳۷۹). هنر انقلاب اسلامی. مجله هنر دینی، ۶، ۶۳-۷۹. <https://li-brary.tebyan.net/fa/Viewer/Text/81327/1>

زاگرم، فیل (۱۳۸۴). درآمدی بر جامعه‌شناسی دین. (خشیایار دیهیمی، مترجم). لوح فکر. شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۸۳). تکاپوهای دین سیاسی، جستارهایی در جامعه‌شناسی سیاسی ایران. نشر باز. (چاپ اثر اصلی ۲۰۰۳)

شجاعیان، محمد (۱۳۸۲). انقلاب اسلامی و رهیافت فرهنگی. مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

شمس‌آبادی، حسن؛ بصیرت‌منش، حمید؛ و سادات بیدگلی، سیدمحمود (۱۴۰۱). تحلیل کتاب‌های کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان (۱۳۴۵-۱۳۵۷). مجله تاریخ ایران، ۱۱۵، ۷۲-۴۹. <https://doi.org/10.52547/irhj.15.1.49>

صادق‌الوعد، محمد (بی‌تا). ایوب‌ز غفاری. انتشارات شناخت اسلام.

صادق‌الوعد، محمد (بی‌تا). عمار باسر. انتشارات شناخت اسلام.

صادقی‌نیارکی، مجید؛ فقیه حقانی، موسی و نجفی، موسی (۱۳۹۹). نسبت اقدامات فرهنگی-اجتماعی فرح پهلوی در تعمیق پیوست‌های فرهنگی سلسله پهلوی. پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۱۰ (۳)، ۲۴۹-۲۹۶. <http://priwir/article-11525-fa.html>

صندوقی، صادق (۱۳۹۷). جشنواره بهترین بهانه برای خلاقیت و نوآوری است. فصلنامه رشد جوانه، ۶۱، ۱۹۴-۱۹۵. <https://www.magiran.com/p2097281>

طاهر احمدی، محمود (۱۳۸۲). از شورای کتاب کودک تا کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان (۱۳۴۱-۱۳۵۷). نشریه گنجینه اسناد، ۵۱ (۵۲)، ۸۳-۸۹. <https://ensani.ir/file/download/article/20120325115305-1012-272.pdf>

عنایت، حمید (۱۳۶۱). اندیشه سیاسی در اسلام معاصر. خوارزمی.

فلسفی، محمدتقی (۱۳۷۶). خاطرات و مبارزه حجه‌الاسلام فلسفی. مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

فوکو، میشل (۱۳۷۵). ایرانی‌ها چه رویایی در سر دارند (حسین معصومی همدانی، مترجم). نی. (چاپ اثر اصلی ۱۹۷۸)

فوکو، میشل (۱۳۸۰). ایران روح یک جهان بی‌روح و نه مقاله دیگر (جلد ۲) (نیکو سرخوش و افشین جهان‌نیده، مترجمان). نی. (چاپ اثر اصلی ۱۹۷۸-۱۹۷۹)

کدی، نیکو (۱۳۶۹). ریشه‌های انقلاب ایران. (عبدالکریم گواهی، مترجم). قلم. (چاپ اثر اصلی ۱۹۸۱)

محمد میرزائی، حسن و ابوطالبی، مهدی (۱۳۹۳). آسیب‌شناسی مبانی فکری و ایدئولوژیکی جنبش‌های اخیر منطقه خاورمیانه (در یک بررسی تطبیقی با مبانی فکری و ایدئولوژیکی انقلاب اسلامی ایران). فصلنامه علمی پژوهش‌های انقلاب اسلامی، ۱۱۳ (۱۱۳)، ۱۷۳-۱۹۱. https://www.roir.ir/article_62832.html

محمدی، محمد مهدی و قایینی، زهره (۱۳۹۳). تاریخ ادبیات کودکان ایران. جلد دوم؛ ادبیات کودکان در روزگار نو. چیستا.

مریدی، محمد رضا (۱۳۹۷). گفت‌وهای فرهنگی و جریان‌های هنری ایران: کندوکاوی در جامعه‌شناسی نقاشی ایران معاصر. نشر آبان و دانشگاه هنر.

منشادی، مرتضی و اسمعیل‌زادگان، بهروز (۱۳۹۸). نهادهای ایدئولوژیک و استمرار حکومت پهلوی دوم. فصلنامه دولت‌پژوهی، ۵ (۲۰)، ۱۶۵-۲۱۲. https://tssq.atu.ac.ir/article_11534.html

میلانی، عباس (۱۳۹۴). نگاهی به شاه. نشر پرشین سرکل.

نورث، داگلاس سی (۱۳۸۵). نهادها، تغییرات نهادی و عملکرد اقتصاد. (محمد رضا معینی، مترجم). سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور. (چاپ اثر اصلی ۱۹۹۰)

هزواپی، سید مرتضی و زیرکی حیدری، علی (۱۳۹۷). اسلام سیاسی از منظر علی شریعتی با تکیه بر واقعه عاشورا. فصلنامه سیاست، ۴۸ (۳)، ۷۸۹-۸۰۸. <https://doi.org/10.22059/jpq.2018.220379.1006951>

هیرو، دیلیپ (۱۳۸۶). ایران در حکومت روحانیون. مرکز بازنشانی اسلام و ایران (محمد جواد یعقوبی‌داری، مترجم). مرکز بازنشانی اسلام و ایران (باز). (چاپ اثر اصلی ۱۹۸۵)

Zakerman, F. (2005). *An introduction to the sociology of religion* [Yek moghadame bar jame'e-shenāsi-ye din]. Tehran: Lohe Fekr.. (Original work published 1988) (in Persian)

آزادی احمدآبادی، محمد (۱۳۹۵). مروری بر نمایشگاه و نقد کتاب کارنامه. نقد کتاب هنر، ۱۲ (۳)، ۶۹-۱۰۲. <http://noo.rs/78271>

اسکاچیول، تدا (۱۳۸۲). دولت رانتیر و اسلام شیعی در انقلاب ایران (محمدتقی دلفروز، مترجم). فصلنامه مطالعات راهبردی، ۶ (۱۹)، ۱۱۹-۱۴۱. (چاپ اثر اصلی ۲۰۰۳) https://quarterly.risstudies.org/article_1068_e8e3f8f77567fe51c42b410

اکرمی، جمال‌الدین (۱۳۸۹). کودک و تصویر: تاریخچه تصویرگری کتاب‌های کودکان در ایران (جلد ۱). انتشارات سروش.

اکرمی، جمال‌الدین (۱۳۹۷). رازهای ماندگاری (سرگذشت هنری صادق صندوقی). فصلنامه رشد جوانه، ۶۱، ۱۹۱-۱۹۳. <https://www.magiran.com/p2097275>

امامی، غلامرضا (۱۳۵۱). فرزند زمان خویش: از سخنان حضرت علی (ع). انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

امامی، غلامرضا (۱۳۵۴). آن‌ها زنده‌اند - زندگینامه زینب (علی‌ها السلام). انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

امامی، غلامرضا. (الف) آتش باش تا برافروزی - گزیده‌ای از سخنان خواجه عبدالله انصاری. انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

امامی، غلامرضا (ب) عبادتی چون تفکر نیست - از سخنان حضرت محمد (ص). انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

امامی، غلامرضا (ج) حقیقت بلندتر از آسمان - از سخنان امام جعفر صادق (ع). انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

امجد، محمد (۱۳۸۰). ایران، دیکتاتوری سلطنتی تادین سالاری. (حسین مفتخری، مترجم). انتشارات باز. (چاپ اثر اصلی ۱۹۸۹)

امام جمعه‌زاده، سیدجواد؛ شهرام‌نیا، امیرمسعود؛ و نجات‌پور، مجید (۱۳۹۱). روحانیت شیعه و مقایسه سه دهه نقش آن پس از مشروطه و پس از انقلاب اسلامی. فصلنامه شیعه‌شناسی، ۱۰ (۳۹)، ۱۵۳-۱۹۰. https://www.shiitestudies.com/article_19401_b4f302e5d0511c05779bfc3d8215d0db.pdf

برومبرژه، کریستیان (۱۳۸۴). انقلاب در ایران: چند اثر و نشانه برای یک قرائت و تحلیل. مجموعه مقالات اندیشمندان علوم اجتماعی و انقلاب اسلامی ایران (محمدباقر خرمشاد، مترجم). مرکز بازنشانی اسلام و ایران. انتشارات باز. (چاپ اثر اصلی ۱۹۸۰)

تلاشان، حسن؛ احمدی، حسن؛ و دهقانی، محمد (۱۳۹۳). نقش مکتب تشیع در پیروزی انقلاب ایران از دیدگاه مستشرقان. فصلنامه شیعه‌شناسی، ۱۲ (۴۷)، ۲۹-۴۶. https://www.shiitestudies.com/article_18708_28b040ed304767b-08de56fc5bb700bf4.pdf

جعفریان، رسول (۱۳۸۲). جریان فعال بر ضد مدرنیسم و غربگرایی در ایران پیش از انقلاب و نقش آن در دست کردن بنیادهای نظام پهلوی. در سقوط: مجموعه مقالات همایش بررسی علل فروپاشی سلطنت پهلوی (صفحات ۲۱۹-۲۵۰). مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

حسین‌زاده، محمد. (۱۳۸۹). درآمدی بر معرفت‌شناسی و مبانی معرفت دینی. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع). <https://www.noormags.ir/view/fa/articletype/1727865>

دعوتی، میرابوالفتح (۱۳۵۳). حضرت موسی (ع). دارالتبلیغ اسلامی.

دعوتی، میرابوالفتح (۱۳۵۵). داستان اسلام. انتشارات شناخت اسلام.

دعوتی، میرابوالفتح (بی‌تا). حضرت موسی (ع). انتشارات شناخت اسلام.

ذی. (بی‌تا). زندگانی چهارده معصوم - امام حسن (ع). طوس.

روح‌بخش، رحیم (۱۴۰۱). بررسی تعامل تشکلهای سیاسی-مذهبی دهه چهل با نهضت روحانیت (نمونه‌پژوهی: نهضت آزادی ایران، هیأت‌های مؤتلفه اسلامی و حزب ملل اسلامی). نشریه تحقیقات اسنادی انقلاب اسلامی، ۴ (۷)، ۱۰۷-۱۳۲. <https://ensani.ir/fa/article/523803>